

ইতিহাসবিদৰ সমস্যা: ঐতিহাসিক অনুসন্ধানত পক্ষপাতদুষ্টতা আৰু বস্তুনিষ্ঠতাৰ সন্ধান

ভাগ ১: ঐতিহাসিক অনুসন্ধানত পক্ষপাতদুষ্টতা

ঐতিহাসিক অনুসন্ধানৰ মূল লক্ষ্য হৈছে অতীতৰ বুজ লোৱা। কিন্তু এই সাধাৰণ যেন অনুভূত হোৱা কামটো দুটা মৌলিক আৰু স্থায়ী সমস্যাৰ সৈতে গভীৰভাৱে জড়িত—পক্ষপাতিত্ব (bias) আৰু বস্তুনিষ্ঠতা (objectivity)। এইবোৰ কেৱল একাডেমিক আলোচনাৰ বিষয় নহয়; ইতিহাসৰ পদ্ধতি আৰু পৰিস্ফুটিত সত্যক কেন্দ্ৰ কৰি থকা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন। সেয়ে এই বিষয়বস্তু যুগে যুগে কিয় তেনেই কেন্দ্ৰীয় হৈ আছে?

প্ৰথমতে, অতীত কোনো জীৱিত বাস্তৱ নহয় যাক আমি একে একে চাব পাৰোঁ। ই কেৱল তাৰ আঁতৰ-ছাঁট-পুৰণি নথিপত্ৰ, পুৰাতাত্ত্বিক আবিষ্কাৰ, ব্যক্তিগত সাক্ষ্য আৰু সাংস্কৃতিক নিদৰ্শনৰ মাজেৰে উপলব্ধ। এই উৎসবোৰ সাধাৰণতে খণ্ডিত, অসম্পূৰ্ণ, আৰু বিশেষভাৱে, তেনেই যুগৰ, সেই সময়ৰ মানুহৰ সৃষ্টি—তেওঁলোকৰ নিজস্ব মনোভাৱ, উদ্দেশ্য আৰু বিশ্বাসেৰে গঢ় দিয়া। উৎসবোৰৰ এই প্ৰাকৃতিক পক্ষপাতেই প্ৰথম স্তৰৰ পক্ষপাতিত্বৰ বীজ বাৰে।

দ্বিতীয়তে, ইতিহাসবিদ নিজেও এগৰাকী মানুহ, যিজনে নিজৰ সময়, সংস্কৃতি আৰু সমাজৰ প্ৰভাৱৰ মাজতে ই ইতিহাস বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে। ইতিহাসবিদে তেওঁৰ নিজস্ব অভিজ্ঞতা, মূল্যবোধ, ৰাজনৈতিক চিন্তা আৰু মনোভাৱ লৈ উৎসৰ ব্যাখ্যা কৰে। ই.এইচ. কাৰে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ *What is History?* ত কৈছিল, “ঘটনাসমূহ কেতিয়াবা নিজে কথা কয় নে; ইতিহাসবিদে তেওঁলোকক মাতি তোলে, কোন ঘটনা ক’ত আৰু কেনেদৰে কোৱা হ’ব, সেয়া তেওঁয়ে নিৰ্ধাৰণ কৰে।” এই নিৰ্বাচন আৰু ব্যাখ্যাৰ প্ৰক্ৰিয়া, যি উদ্দেশ্য নিষ্কলঙ্কেই নহয়, তথাপিও এক ধৰণৰ ব্যক্তিগত দৃষ্টিভংগীৰ প্ৰতিফলন বহন কৰে। যদি ইতিহাসে মানৱ অভিজ্ঞতাৰ এক বিশ্বস্ত বুজ প্ৰদান কৰিব বিচাৰে, তেন্তে পক্ষপাতিত্বৰ উপস্থিতিকে গভীৰভাৱে প্ৰশ্ন কৰিব লাগিব।

ইতিহাসত পক্ষপাতিত্ব মানে কি? সংজ্ঞাগতভাৱে, পক্ষপাতিত্ব হৈছে ইতিহাসবিদৰ ধাৰণাসমূহ, ব্যক্তিগত অভিজ্ঞতা, ৰাজনৈতিক অভিমুখ, সাংস্কৃতিক পৰিপ্ৰেক্ষিত বা আদৰ্শগত বিশ্বাসৰ দ্বাৰা তথ্যৰ অপব্যাখ্যা বা অসম্পূৰ্ণ উপস্থাপন। ই হৈছে এক মনোভাৱ বা দৃষ্টিভংগী, যি এজন ইতিহাসবিদক খোলা আৰু সঁচা দৃষ্টিৰে ঘটনাৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ বাধা দিয়ে। পক্ষপাতিত্ব বিভিন্ন ভাৱে প্ৰকাশ পায়:

- **উল্লেখ বৰ্জন:** যিকোনো ধৰণৰ প্ৰাসংগিক তথ্য ইচ্ছাৰে বা অজ্ঞতাবশত বাদ দি একপাক্ষিক কথাৰ নিৰ্মাণ কৰা।
- **অতিরিক্ত প্ৰাধান্য:** কিছু তথ্য বা ঘটনাক অধিক গুৰুত্ব দিয়া, আন দিশ বা তথ্যক সঘনকৈ উপেক্ষা কৰা।
- **ঘটনাৰ বিশেষ ৰূপ দিয়া:** একে তথ্যক এনে ৰূপত উপস্থাপন কৰা যাতে বিশেষ চিন্তা বা অনুভূতি উদ্ৰেক হয়।
- **অপব্যাখ্যা:** তথ্য বা পৰিপ্ৰেক্ষিতক বিকৃত কৰা, যদিও ই সম্পূৰ্ণ ভুল তথ্য নহ'ব পাৰে।

ইতিহাসৰ প্ৰাৰম্ভিক ৰাষ্ট্ৰীয় কাহিনীত জাতিগত গৌৰৱগাঁথা, বা 'Whig history'ত এক ধাৰাৰ অৱগতিগত বিকাশৰ কথা—এই সকলোবোৰই পক্ষপাতিত্বৰ অশুভ দিশ প্ৰকাশ কৰে। সেয়ে পক্ষপাতিত্বৰ প্ৰশ্নটো কেনেকৈ এতিয়া উপেক্ষা কৰিব পাৰি? ই বিশ্বস্ততা আৰু ব্যাখ্যামূলক ক্ষমতাৰ কেন্দ্ৰস্থলতেই আছে।

ইতিহাস কেনেদৰে পক্ষপাতিত্বক ব্যৱস্থাপনাৰে মোকাবিলা কৰে?

ইতিহাসত পক্ষপাতিত্ব হ্ৰাস কৰাৰ প্ৰচেষ্টা এক চলমান আৰু বহুমুখী প্ৰক্ৰিয়া:

- **উৎস সমালোচনাৰ কঠোৰ প্ৰয়োগ:** ইতিহাসবিদে উৎসৰ উৎপত্তি, উদ্দেশ্য, লক্ষ্য পাঠক আৰু সময়-প্ৰেক্ষাপটৰ সঁচা অধ্যয়ন কৰে। তেওঁলোকে সোধে—এই উৎস কোনে লিখিলে, কাক উদ্দেশ্য কৰি লিখিলে, আৰু কিয় লিখিলে? ঐতিহাসিক মাৰ্ক ব্লথ *The Historian's Craft* ত কৈছিল—“নিষ্কলুষ মিছা নহয়, মিছা omissionৰে আহে”—সাক্ষীৰ মনোভাৱ বুজা অতিকৈ প্ৰয়োজনীয়। এই

বিশ্লেষণে উৎসৰ স্বাভাৱিক পক্ষপাতক চিনাক্ত কৰি ইতিহাসবিদক জ্ঞাতভাবে ব্যাখ্যা কৰাত সহায় কৰে।

- **বহুমুখিতা (multi-perspectivity):** ইতিহাসবিদে চেষ্টা কৰে বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ উৎস সংগ্ৰহ কৰিবলৈ—বিশেষকৈ সংখ্যালঘু, উপেক্ষিত গোট বা বিকল্প দৃষ্টিভংগীৰ পৰা আহে যেন তেনে। এই তুলনামূলক পদ্ধতিয়ে অধিক বিস্তৃত আৰু কম পক্ষপাতযুক্ত চিত্ৰ আঁকি।
- **স্বচ্ছতা আৰু আত্ম-সচেতনতা:** এজন দায়িত্বশীল ইতিহাসবিদে নিজৰ সাংস্কৃতিক, সামাজিক পৰিস্থিতি আৰু সম্ভাব্য পক্ষপাতক আগতে চিনাকি দিয়ে। হেইডেন হোয়াইটৰ দৰে চিন্তাবিদে যি *Metahistory* ত বুজাইছে, এই আত্ম-প্ৰত্যয়ীতা বস্তুনিষ্ঠতাৰ সম্ভৱপৰ ভিত্তি। হোয়াইটে যদিও পূৰ্ণ বস্তুনিষ্ঠতাৰ ধাৰণাক সন্দেহত ৰাখিছিল, তথাপিও তেওঁ সম্পূৰ্ণ অনিয়ম বা স্বৈচ্ছাচাৰিতাক সমৰ্থন নকৰিলে; ই এক ব্যাখ্যাাত্মক সততা আৰু ব্যাকৰণগত সচেতনতা বিচাৰিছিল।
- **সহপাঠ সমালোচনা আৰু বৌদ্ধিক আলোচনাচক্ৰ:** একাডেমিক সমাজ হৈছে এজন ইতিহাসবিদৰ বাহ্যিক নিয়ন্ত্ৰক। সহপাঠ সমালোচনাৰে, বৌদ্ধিক বিতৰ্কৰ মাজেৰে, পক্ষপাত, ভিত্তিহীন দাবী বা অপব্যখ্যাৰ ওপৰত কাঠামোগত আলোচনা হয়। এই পদ্ধতি ইতিহাসক অধিক নিৰ্ভৰযোগ্য আৰু সঁচা অভিমুখলৈ আগবাঢ়িবলৈ সহায় কৰে।

এই সকলো পদ্ধতিৰে ইতিহাসবিদে পক্ষপাতিত্ব হ্ৰাস কৰিবলৈ সচেষ্ট হয়। এই সচেতন প্ৰচেষ্টাই ইতিহাসক বস্তুনিষ্ঠতাৰ পক্ষে আগুৱাই নিয়ে।

ভাগ ২: ইতিহাসত বস্তুনিষ্ঠতাৰ দীৰ্ঘসূত্ৰী সন্ধান

পক্ষপাতিত্বৰ বুজৰ ওপৰত আধাৰ কৰি বস্তুনিষ্ঠতা ইতিহাসত এক সহজ ‘পক্ষপাত মুক্ত’ অৱস্থা নহয়, বৰঞ্চ ই এক গভীৰ পদ্ধতিগত আদৰ্শ। সম্পূৰ্ণ ব্যক্তিগত ধাৰণাৰ অনুপস্থিতি হয়তো সাধাৰণ নহ’ব পাৰে, তথাপিও বস্তুনিষ্ঠতাৰ প্ৰতি উৎসৰ্গ ইতিহাসবিদৰ আচাৰবিধি আৰু বৌদ্ধিক চাৰিও-খোৰাক।

বস্তুনিষ্ঠতাৰ ধাৰণা সময়ে সময়ে ভিন্ন ভিন্ন ৰূপত বিকাশ পাইছে। ইয়াৰ সৰ্বসৰল অৰ্থ হৈছে—ঘটনাক নিখুঁতভাৱে, ন্যায়সঙ্গত আৰু তথ্য-ভিত্তিক ৰূপত উপস্থাপন কৰা। ইতিহাসবিদে স্বীকৃতি দিয়ে যে তেওঁয়ে ব্যাখ্যাৰ ভূমিকা লয়; তথাপিও empirical (প্ৰমাণ-ভিত্তিক) সততা আৰু যুক্তিত মনোনিবেশ কৰে। সেয়ে বস্তুনিষ্ঠতা মানে নিষ্ক্ৰিয়ভাবে ঘটনা ৰেকৰ্ড কৰা নহয়, বৰঞ্চ সজাগ আৰু সংযত ব্যাখ্যা প্ৰয়োগ।

এই ধাৰণাটো বৌদ্ধিকভাৱে কেনেদৰে বিকশিত হৈছে?

উনবিংশ শতিকাত ইতিহাস এক পেচাদাৰী অধ্যয়ন হিচাপে গঢ় লৈ উঠোঁতে বস্তুনিষ্ঠতাৰ ধাৰণাই গুৰুত্ব লাভ কৰিছিল। জাৰ্মান ইতিহাসবিদ লিয়'প'ল্ড ভন ৰাংকে *wie es eigentlich gewesen* অৰ্থাৎ "ঘটনাটো যেনেদৰে হৈছিল, তেনেদৰে দৰ্শন দিয়া" বুলি ইতিহাসৰ আদৰ্শ নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে, প্ৰাথমিক উৎসৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি আৰু কঠোৰ সমালোচনামূলক পদ্ধতিয়ে ইতিহাসক বিজ্ঞানৰ দৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। যদিও পিচত বহু তাত্ত্বিকে এই একেবাৰে পক্ষপাত মুক্ত আদৰ্শক প্ৰশ্ন কৰিছিল, তথাপিও ৰাংকৰ empirical অভিমুখ আৰু পদ্ধতিগত দৃঢ়তাৰ ওপৰত আধাৰেই আধুনিক ইতিহাস চৰ্চাৰ ভিত্তি গঢ়া হ'ল।

R.G. Collingwood-এ *The Idea of History* ত ব্যক্তিগত ধাৰণাৰ স্বীকৃতি দি ক'লে যে ইতিহাসত 'অতীত চিন্তাৰ পুনঃউৎপাদন' (re-enactment) প্ৰয়োজন। তেওঁৰ মতে, ইতিহাসবিদে কেৱল বাহ্যিক ঘটনাৰ বৰ্ণনা নকৰে; তেওঁ অতীতৰ মানুহৰ চিন্তা, মানসিক অৱস্থা আৰু উদ্দেশ্য বুজিবলৈ চেষ্টা কৰে। সেয়েহে বস্তুনিষ্ঠতা মানে নিজকে আঁতৰাই ৰখা নহয়; বৰঞ্চ যুক্তিবাদী, অনুভৱশীল আৰু আত্ম-সমালোচনামূলক বিশ্লেষণ।

হেইডেন হোয়াইটে *Metahistory* ত কৈছিল, ইতিহাস এক সাহিত্যিক গঠন। তথ্য বা ঘটনা নিজে নিজে কোনো গল্প নকৰে; ইতিহাসবিদে এক কাঠামো, এক দৃষ্টিভঙ্গী, এক আখ্যানৰ জৰিয়তে ইতিহাস গঢ়ে। সেয়ে ইতিহাসত বস্তুনিষ্ঠতা মানে হোৱা নাছিল— "একমাত্ৰ সত্য"—বৰঞ্চ এটা সঁচা আৰু ন্যায়সঙ্গত বুজ।

বস্তুনিষ্ঠতা কিদৰে পদ্ধতিগতভাৱে সাধন কৰিব পাৰি?

- **প্ৰমাণ সংগ্ৰহৰ কঠোৰ প্ৰণালী:** কেৱল নিজৰ যুক্তিক সমৰ্থন কৰে তেনে উৎস বাচি লোৱা নহয়; সকলো সম্ভাব্য, প্ৰাসংগিক উৎস বিচাৰি লোৱা, এক উন্মুক্ত মনোভাৱে।
- **যুক্তিবাদী যুক্তি আৰু সুসংহত বিশ্লেষণ:** প্ৰতিটো ব্যাখ্যা যুক্তি আৰু প্ৰমাণৰ সৈতে গাঁথি দিয়া, য'ত পাঠকে স্পষ্টভাৱে বুজিব পাৰে ইতিহাসবিদ কেনেকৈ সিদ্ধান্তলৈ আহিল।
- **পুনঃমূল্যায়নৰ সদিচ্ছা:** নতুন তথ্য বা অধিক বিশ্বাসযোগ্য ব্যাখ্যা আহিলে আগৰ সিদ্ধান্ত সলনি কৰাৰ মানসিকতা।
- **পেচাদাৰী প্ৰশিক্ষণ আৰু নৈতিক দায়িত্ব:** ইতিহাসবিদে উৎস বিশ্লেষণ, তাত্ত্বিক জ্ঞান আৰু পদ্ধতিগত সততা শিকে। ইয়াই তেওঁৰ বৈজ্ঞানিকতা আৰু বৌদ্ধিক দায়িত্ববোধ গঢ়ে।

আজিৰ দিনে “বস্তুনিষ্ঠ ইতিহাস” মানে পূৰ্ণ নিখুঁত, পক্ষপাত মুক্ত সত্য নহয়। ই হৈছে— এক যুক্তিসঙ্গত ব্যাখ্যা, যি প্ৰমাণৰ ওপৰত আধাৰিত, পদ্ধতিগতভাৱে সংগঠিত আৰু আলোচনা/সমালোচনাৰ বাবে সদায় উন্মুক্ত। ইতিহাসবিজ্ঞান এক চলমান প্ৰচেষ্টা—Peter Novick-এ ইয়াক *That Noble Dream* ত “এটা মহৎ সপোন” বুলি আখ্যা দিছিল। Novick-এ কৈছিল যদিও ‘objectivity’ বুজাৰ একক সংজ্ঞা নাই, তথাপিও ইতিহাসবিদৰ সততা, প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰতা আৰু সত্যৰ সন্ধান প্ৰতি আস্থা অটুট হৈ আছে।

উপসংহাৰ

পক্ষপাতিত্ব আৰু বস্তুনিষ্ঠতাৰ দ্বন্দ্ব ইতিহাসৰ অন্তৰ্নিহিত অংশ। যদিও পক্ষপাত এক মানবীয় সত্য, তথাপিও ইতিহাসবিদৰ সচেতনতা, প্ৰযুক্ত পদ্ধতি, আত্মসমালোচনা আৰু বৈজ্ঞানিক আলোচনাই ইতিহাসক এগৰাকী যুক্তিসম্পন্ন, বিশ্বস্ত, আৰু সম্ভৱপৰ সত্যৰ ওচৰলৈ আগবঢ়াই নিয়ে। ই এক চলমান প্ৰচেষ্টা, যাৰ লক্ষ্য—অতীতৰ জটিলতা আৰু সীমাবদ্ধতা স্বীকাৰ কৰি মানব অভিজ্ঞতাৰ সৈতে ন্যায় কৰা।